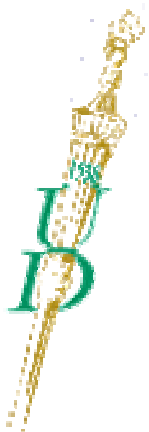

Egyetemi Doktori (Ph.D.) értekezés tézisei

**A HALOTTI BÚCSÚZTATÓ EREDETE, TÖRTÉNETI
RÉTEGEI**

Sápy Szilvia

Témavezető: Dr. Bartha Elek
tanszékvezető egyetemi tanár

**DEBRECENI EGYETEM
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Néprajzi program
Debrecen 2013**

1. AZ ÉRTEKEZÉS CÉLKITŰZÉSE, A TÉMA KÖRÜLHATÁROLÁSA

Az értekezés tárgya: a halotti búcsúztató eredetének, történeti rétegeinek a bemutatása.

Célkitűzése: A halotti búcsúztató műfaji meghatározása, amely azonban összetett feladat.

A „halotti búcsúztató” terminust azokra a XVI-XVII-XVIII. századi, verses, pap, kántor vagy más szólóénekes által előadott halotti búcsúztatókra alkalmazza a néprajztudomány, amelyek kezdetben a főúri temetési szertartásban szerepeltek, s a felsőbb társadalmi rétegek temetkezési ízlésének hatására, a XIX. század közepétől a falusi, paraszti közösségek hagyományaiba is beépültek.

Tág értelemben azonban halotti búcsúztatónak tekinthető minden olyan halotti rítushoz köthető műfaj, amely tartalmazza a búcsú-formulát. Ilyen értelemben a siratóénekek, a vitézi sirató és a XVII. századi halotti prédikáció is a halotti búcsúztató műfaji kategóriájába sorolható. És még lehetne folytatni a sort; az emberiség fennállása óta számtalan műfaj létezhetett már, amelyek bekebeleztek a történeti korszakoktól, műfajoktól független, örökké jelen idejű búcsú-formulát. A magyar hagyományokat képviselő műfajok ennek a mindent átfogó, hatalmas egységnek az alkotóelemei.

Nem tisztázott azoknak a műfajoknak a hovatartozása sem, amelyeknek része volt ugyan a búcsú-formula, de idővel átalakuláson mentek keresztül. Gondoljunk azokra a halotti búcsúztatókra, amelyeket a XVI. századi nyomtatott halottas énekeskönyvek töredékesen közöltek, s a közösségi éneklés színterére kerülve népénekké, virrasztóénekké fejlődtek. Vagy gondoljunk a XII. századi magyar nyelvű Halotti beszéd szerkezeti sémájára, amely eleinte valószínűleg nem tartalmazta a búcsú-formulát, de később a búcsúztató szerkezet alapjává vált.

A műfaj a költői eszközök, a versrendszerek nézőpontjából megközelítve is rétegzettségét mutat. A kötetlen, párhuzamos mondattani szerkezetű búcsúztató típustól hosszú, több évszázadon keresztül átívelő fejlődési folyamat vezet a kötött szótagszámú,

rímes, strófákba rendeződő halotti búcsúztató típusig. Tehát nem csupán a végeredmény, a kötött versformájú, strófikus típus képviseli a halotti búcsúztató műfaját, hanem az ősalakzatot megjelenítő kötetlen szerkezet is.

A halotti búcsúztató szerkezeti elemeiben bekövetkező változások is újabb búcsúztató típusok kialakulását eredményezhetik. A reformáció elterjedésével például a protestáns felekezetek gyakorlatában a középkori hagyományokat követő, halottakért könyörgő imádságszakaszt felváltotta a dicsőítő jellegű doxológia. Az imádságszakasz tartalmi átalakulásával a halotti búcsúztató műfaja ismételen különvált, s tovább rétegződött.

A kutatásnak nem az a célkitűzése, hogy a halotti énekköltészet eddig kialakított műfaji határait romba döntse, s terminológiáját gyökeresen átformálja. A siratóének továbbra is siratóének marad, a halotti beszéd pedig halotti beszéd. A műfajok elkülönítése nélkülözhetetlen az időbeli, térbeli folyamatok behatárolásában. A „káosz”-ba történő – rövid ideig tartó – visszatérés csupán arra szolgál, hogy árnyaltabb, átfogóbb képet adjon a halotti búcsúztató fejlődéséről, a búcsú rítusát képviselő műfajok egymásra hatásáról. A határvonalak időleges felfüggesztésével lehetővé válik az elkülönült műfajok egyben látása, érintkezési pontjaiknak a feltárása.

Az értekezés eredményeinek újszerűsége abban ragadható meg, hogy a műfajok közötti választóvonalak felszámolásával nemcsak a verses halotti búcsúztató, hanem a rokon műfajok (halotti beszéd, históriás ének, vitézi sirató, ballada, siratóének) is más megvilágításba kerülnek. A verses halotti búcsúztató eredetének kutatásakor elkerülhetetlen a rokon műfajok származását érintő kérdések felszínre kerülése. Az utódműfajok eredetvizsgálata összekapcsolódik az elődműfajokéval.

2. A KUTATÁS MÓDSZEREI

Anyaggyűjtés. A témához kapcsolódó szakirodalom összegyűjtése, rendszerezése, eredményeinek az egybevetése. A téma a néprajzon kívül más tudományágak nézőpontjából is megközelíthető, ezért a néprajzi vonatkozású szakirodalom mellett a pszichológiai, biológiai, földrajzi, csillagászati, irodalom- és vallástörténeti, filozófiai, zene- és történettudományi kiadványok is a forrásanyag részét képezik.

A néprajz interdiszciplináris jellegéből adódik, hogy bármely szakterület válhat a néprajzi vizsgálódás tárgyává. Jelen esetben a pszichológiai esettanulmányok is a téma néprajzi szempontú kibontását szolgálják. A tudományágak között nincsenek éles határvonalak; a nyelvezet, a jelrendszer terén elkülönülhetnek ugyan egymástól, gondolati úton azonban bármelyik megközelíthető.

Az anyaggyűjtés a XVII-XVIII. századi verses halotti búcsúztatókon kívül kiterjed a rokon műfajokra (siratóének, halotti beszéd, vitézi sirató, históriás ének, halottas ének) is. Ezek egy része XIX-XX. századi kiadványokban is fellelhető, más részük azonban csak az eredeti kéziratos vagy nyomtatott gyűjteményekről készült mikrofilmek, digitális másolatok által hozzáférhető.

Az összegyűjtött anyag elemzése. Az összevetések célja: a halotti búcsúztató történeti fejlődésének az áttekintése. A verses halotti búcsúztató és a rokon műfajok felépítésének, szerkezeti, tartalmi elemeinek, formuláinak az egybevetése lehetővé teszi a műfajok közötti genetikai kapcsolat feltárását, s a már nem létező műfajok rekonstruálását is. A formulavizsgálatnak köszönhető például az ősvallások rítusához kapcsolódó siratóének eredeti, párbeszédesszerű szerkezetének a visszaállítása. Az összehasonlító vizsgálatok arra is rávilágítottak, hogy a XVII. századi verses halotti búcsúztatók, a XVI. századi vitézi siratók, históriás énekek, halotti beszéd jellegű temetési énekek az 1192-95 között lejegyzett magyar nyelvű Halotti

beszéd szerkezeti sémájára épülnek, s azzal genetikai kapcsolatban állnak. A genetikai analízis alapja a műfajok közötti azonosságok és különbségek kiszűrése: melyek azok az elemek, amelyek összekötnek egy műfajt a saját műfajával és más különálló műfajokkal, s melyek azok, amelyek elválasztják azoktól. A közelítés és távolítás módszere olykor zavart is okozhat a műfajok meghatározásában. Nehezen lehet például különválasztani egymástól a magyar nyelvű Halotti beszédet a históriás ének műfajától; határvonalaik összemosódnak.

A műfaj tartalmi, szerkezeti elemeinek az átalakulásában a vallási élet változásai, a felekezeti elkülönülések is szerepet játszottak. A halotti búcsúztató másként fejlődött az orthodox és másként a nyugati keresztény egyházak gyakorlatában.

Kvalitatív kutatási módszerek:

Esettanulmány. A pszichológiai esettanulmányok által lehetővé válik a búcsúzás változatlan, újra ismétlődő, nemtől, kortól, nemzeti és felekezeti hovatartozástól független gesztusainak, érzelmeinek, s az ezekből megformálódó, műfajt alkotó formuláinak a kimutatása.

Terepmunka. A Szatmári Református Egyházmegye területén 1997 és 2003 között végzett gyűjtőmunka eredményeinek (diktáló emberek, kántorok kéziratos énekgyűjteményeinek) a beépítése az értekezésbe.

Interjú. A diktáló emberekkel készített, magnószalagra rögzített interjúk, s az azokból leszűrhető ismeretanyag az értekezés énekdiktálás eredetét tárgyaló fejezetének az alapjává váltak.

3. A DISSZERTÁCIÓ EREDMÉNYEINEK TÉZISSZERŰ ÖSSZEFOGLALÁSA

Az értekezés felépítése. A dolgozat a halotti búcsúztató eredetét, történeti rétegeit tárgyalja, s kilenc szakaszra tagolódik. A bevezető **első fejezet** után, melyben a kutatás céljai és módszerei találhatóak, következik a **második fejezet**, amely a kutatástörténeti áttekintést tartalmazza.

A **harmadik fejezet** a halotti búcsúztatás pszichológiai összetevőit mutatja be, s azt vizsgálja, hogy a búcsú rítusának érzelmi elemei, gesztusai milyen szerepet játszanak a halotti búcsúztató műfajok kialakulásában. Melyek azok a műfaji határokon kívül álló, búcsú rítusát alkotó formulák, amelyek a búcsúztató műfajok alapját képezhetik.

A **negyedik fejezet** részletesen elemzi a halotti búcsúztató műfajok szerkezeti elemei közötti viszonyt, s feltárja a műfaj fejlődéstörténetét. A történeti áttekintés elsősorban a magyar búcsúztató hagyományokra korlátozódik, azonban ahhoz, hogy a műfajok közötti viszonyrendszer jobban kirajzolódjék, alkalmanként szükségessé vált az európai hagyományokra történő kitekintés. Mivel a búcsúzás rítusának a sémája egyetemes érvényű, a dolgozat részévé váltak a tipológiai rokonságot erősítő, magyar búcsúztató hagyományoktól távol eső vagy elszigetelt kultúrtörténeti adatok is. E párhuzamok akadály nélkül ráilleszthetők a búcsúzás sémájára, s segíthetik a töredékesen fennmaradt magyar hagyományok kiegészítését, teljesebb megértését. A halotti búcsúztató fejlődéstörténetének a tipológiai és műfajgenetikai megközelítése azonban nem szigetelődik el egymástól; a két közeg közös pontja a korszakonként változatlanul ismétlődő búcsú-formula. Míg a műfajgenetikai vizsgálatok egy szűkebb, időben behatárolt terület leszármazási rendszerének a kimutatására korlátozódnak, addig a tipológiai rokonság tanulmányozása egy átfogó, a műfajgenetika vizsgálódási területét is magába foglaló genetikai viszonyrendszer feltárását eredményezi. A búcsúzás szavakban, mozdulatokban kifejeződő gesztusa az embernél genetikailag rögzített

viselkedésforma, amely jelentős szerepet játszik a halotti búcsúztató műfajok alapmotívumainak a kialakulásában, rögzülésében.

Az **ötödik fejezet** a halotti énekköltészet ismétlés-alakzatait az énekdiktálás eredetének a tárgykörébe ágyazva mutatja be. Az ősköltészeti ismétlés-alakzatok és a klasszikus latin retorika magyar nyelvű színező gondolat- és szóalakzatai, paralellisztikus szövegszerkesztési módjai egyidejűleg érvényesülnek, s ez a stílusbeli együttállás genetikai kapocsként fűzi össze a búcsúztató műfajokat. E különálló stílussajátosságok egyidejűsége nem csupán azt igazolja, hogy a XII. századi magyar nyelvű Halotti beszéd stílusbeli rokonságban áll a vitézi siratóval, históriás énekekkel, halotti beszéd jellegű temetési énekekkel, hanem időben is behatárolja e műfajok egymásra hatását, feltételezett keletkezési korát.

A **hatodik fejezet** a halotti és a szerelmi szimbólumok azonosságának a kérdéskörét tárgyalja. Az egyezések háttérben az emberi agy fiziológiai sajátosságai, s e két különálló élettani folyamat közel azonos formában megélt tudatformái állnak. A születés-halál-újjászületés archetípusos képzetének az összemosódása nem csupán a halotti és szerelmi szimbólumokat, hanem a halotti és lakodalmi rítusok felépítését is egymás képére formálja, egységbe szervezi. A halotti és a szerelmi szféra ősképei a tudattalanban teljes mértékben áthatják egymást, egymásba folynak, majd a tudat felszínére érve különválnak, de szimbólumaik, kifejezőeszközeik a szakadást követően is azonosak maradnak. Így történhet meg az, hogy a leszakított virág egyaránt lehet a halotti és a szerelmi költészet szimbóluma, s hogy a halotti rítusban a nászmotívumok (jegyesség, esküvői jelenetek, szokások, halotti lakoma, tánc, örömrészlet) is helyet kapnak. Az emberi életfordulók eseményei az évkör kozmikus történéseivel is párhuzamba állíthatók; mindkettő a ciklikusság törvényszerűségeinek van alárendelve. Az évkör sarokpontjainak ünnepi szokásai – függetlenül attól, hogy melyik évszakot érintik – ugyanarra a rítusmodellre épülnek, mint az átmeneti rítusok. Az ember elméje a változás törvényszerűségeit ragadja meg, s az elválás-egyesülés, elmúlás-újjászületés feszültsége által kiváltott tudatállapotokat a mikro- és makrokozmosz világára is kivetíti. Az évkör sarokpontjain bekövetkező változások – az emberi

életfordulók változásaihoz hasonlóan – a születés-halál-újjászületés tudatalattiba merülő, egymásba vegyülő ösképeit mozgósítja. Ezért van az, hogy a napfordulók és napéjegyenlőségek időszakában a temetési és lakodalmi rítuselemek is megjelennek, s hogy a nászünnepegyben halotti emlékünnepe is. A váltóponton való áthaladás egyidejű kilépés és belépés, elszakadás és egyesülés, temetés és lakodalom, halál és feltámadás. A halotti és szerelmi énekköltészet virágszimbólumainak az elemzése, rétegeinek az elkülönítése a halotti búcsúztató eredetére nézve is eligazítást adhat. A halotti búcsúztató őstípusa feltehetően az egyes szám első személyű, kötetlen szerkezetű menyasszony búcsúztatóhoz hasonló egyszerű búcsú-formula lehetett, melyet – különösen a fiatalon elhunytak esetében – virágmetaforákkal is díszíthettek.

A **hetedeik fejezet** a kutatási eredményeket összegzi, a **nyolcadik** a felhasznált szakirodalom-jegyzéket sorakoztatja fel, a **kilencedik** a dolgozat fejezeteihez kapcsolódó kép- és kottamellékleteket, táblázatokat tartalmazza.

Összegzés. A halotti búcsúztató műfajok a búcsú rítusában felszínre kerülő érzelmekből, gesztusokból, nyelvi kifejezőeszközökből fejlődnek ki. A búcsúztató műfajok tehát már a műfajjá formálódás pillanata előtt is léteznek, alkotóelemeik a műfajok határvonalain kívül is jelen vannak. Ilyen alkotóelem a búcsú-formula is, amely az életáttekintés, az életmérleg részét képezi, s amely kortól, nemtől, társadalomban betöltött szereptől, vallási hovatartozástól, világnézettől függetlenül minden ember sajátja. A halálra készülő ember hagyatkozik, köszönetet mond, bocsánatot kér, jókívánságokat, kéréseket fogalmaz meg, elköszön. Ez a folyamat műfaji keretek nélkül is lejátszódik. Mivel a búcsúzás kölcsönösségen alapszik, a búcsú-formula a gyászolók kifejezésvilágába is beépül. Az elválás a haldoklót és a hátramaradókat is arra ösztönzi, hogy összegezzék, mérlegeljék egymáshoz fűződő kapcsolataikat. A búcsú-formula mellett az életáttekintés, a halál körülményeinek az elbeszélése, a halott adatainak a feltárása, az újratalálkozás igénye is kívül áll a műfaji kereteken. A műfaji határok átlépésével a rég eltűnt, megcsonkult műfajok

körvonalai is láthatóvá válhatnak. A gyász lelki élményei újratерemtik a búcsúzás örökérvényű sémáit, formuláit. A belső párbeszéd, amely az egészséges gyászfolyamat lényeges eleme, számos műfaj alapsémájává vált. Az ősvallások rítusához kapcsolódó magyar siratóének is erre a sémára épül.

A verses halotti búcsúztató egyik elődműfajának a siratóének tekinthető, amely egykor a búcsú-formulát is magában foglalta. A halotti rítus búcsú-formulája, vagyis a halottbúcsúztató őstípusa a kötetlen szerkezetű menyasszony-búcsúztatóhoz hasonlíthatott. A középkori krónikák, legendák beszámolói nem csupán azt igazolják, hogy a halottsiratás, búcsúztatás széles körben elterjedt gyakorlat volt a középkor folyamán, hanem, hogy a búcsú-formula, valamint a halott és a hátramaradók közötti párbeszéd az epikus alkotások, hősi énekek szerkezetével is összeforrt. Dobszay László búcsúsíralom formájában megszólaló hőséneknek nevezi ezt a műfajt, amelynek a hősök elsiratásán kívül az volt a funkciója, hogy a történelmi eseményeket átörökítse, emlékezetben tartsa. Mivel a hősök búcsúztatásának mély gyökerei alakultak ki a pogány korban, azt a keresztény egyház sem hagyhatta figyelmen kívül, s létrehozta az egyház által jóváhagyott búcsúztató típusokat. A búcsúsíralom jellegű hősi énekek beépülése a keresztény temetési szertartásba egy új műfaj, a vitézi sirató kialakulásához vezetett. E átalakulási folyamat kezdete időben a klasszikus latin retorika anyanyelvi formáinak a meghonosodásához köthető, vagyis feltehetően a magyar nyelvű Halotti beszéd (1192-95) lejegyzéséhez. A vitézi siratónak valószínűleg két őstípusa volt, amelyek a halotti rítushoz kapcsolódtak: az egyes szám első személyű epikus költemény a hozzá tartozó búcsú- formulával (példa: Báthori Gábor halotti búcsúztatója), valamint az egyes szám harmadik személyű epikus költemény az egyes szám első személyű búcsú-formulával (példa: Vitéz Kádár István históriája). A vitézi siratók egyes szám harmadik személyű sirató-formulái már arra utalnak, hogy a műfaj idővel elszakadt a liturgiától, funkcióját veszítette, de a továbbiakban alkalmassá vált a tragikus kimenetelű történelmi események, emberi sorsok hírüladására, bemutatására. A vitézi sirató önállósodása feltehetően a XIV. században kezdődött el. A búcsúsíralom jellegű

hősi énekek létezését támasztják alá az egyes szám első személyű búcsú-formulát, valamint a halott és a gyászolók közötti párbeszédet tartalmazó, szájhagyományos formában fennmaradt népballadák is, amelyeknél az egyházi retorika hatása nem mutatható ki. A siratóének és a hősi ének a magyar nyelvű Halotti beszéd szerkezetére is befolyással volt. Az elbeszélő jelleg elkülöníti a Halotti beszédet a korabeli halotti beszédek stílussajátosságaitól, s az epikus műfajokhoz közelíti. A Halotti beszédnek a XII. században feltehetően az volt a rendeltetése, hogy a bibliai ismereteket terjessze, és imára serkentse hallgatóit. Hasonló célt szolgál a XVI. századi bibliai história is. Ily módon a Halotti beszéd a XVI. századi bibliai história előképeként tekinthető.

A vitézi siratókhoz hasonlóan az egyházi, tanító jellegű, verses halotti búcsúztatók eredete is a magyar nyelvű Halotti beszéd szerkezeti sémájából és a pogány kori siratóének búcsú-formulájából vezethető le. Az eddig feltárt adatok alapján nem lehet pontosan meghatározni, hogy a búcsú-formula mikor kapcsolódott a Halotti beszéd szerkezeti sémájához, a Halotti beszédet ugyanis búcsú-formula nélkül jegyezték le. Az első adat, amely kiindulási alapot adhat, az I. Károly király halálának éve, 1342. A király temetésén elmondott beszéd már tartalmazza a sirató-formulát. Az összeolvadási folyamat azonban – annak ellenére, hogy azt más adatok nem bizonyítják – már megkezdődhetett korábban is. Valamilyen formában le kellett bonyolítani a temetéseken a búcsúzás rítusát. Az is elképzelhető, hogy a kezdeti időszakban a búcsúztató a halotti beszéd és az imádság közé ékelődve önálló, különálló műfajként hangzott el, s majd csak fokozatosan következett be a műfajok egybeolvadása. Az egyes szám első személyű búcsúztatást ebben az esetben a család női hozzátartozói vagy a siratóasszonyok végezheték, majd lassanként ez a feladat is áthárulhatott a temetést végző papra. A Halotti beszéd szerkezeti sémája a XVI-XVII. században nyomtatásban megjelent temetési énekek felépítésében is kimutatható. A katolikus és protestáns halottas énekek összehasonlításával nyilvánvalóvá vált, hogy a protestáns énekeskönyvek összeállítói, írói nem új mintákkal dolgoztak, hanem a régieket alakították át úgy, hogy elhagyták a búcsú-formulát és

átírták a középkori temetési szertartás elemeire emlékeztető imádságszakaszokat. A halotti beszéd jellegű halottas énekek keletkezése tehát nem a XVI. századhoz köthető, csupán a népénekké válásuk történt meg ebben az időszakban. A halotti beszéd jellegű halottas énekek egy része valójában halotti búcsúztatók töredékei, amelyeket egykor szóló előadásra szántak, hasonlóan a halotti búcsúztatók néphagyományban fellelhető műfaji, előadói sajátosságaihoz. A halotti búcsúztató énekelt változata tehát már a középkor folyamán kialakult. Ezzel magyarázható, hogy a szóban elmondott XVI-XVII. századi halotti beszédek mellett jelen voltak a verses halotti búcsúztatók is, melyek egy időben mélyebben gyökerező búcsúztató hagyományt képviseltek, s melyeket a temetési szertartáson többnyire kántorok, rokonok, diákok énekeltek. Az énekelt halotti búcsúztató műfaját éppen ezért nem lehet a XVII. századi halotti prédikációk prózai búcsúztató szakaszaival összefüggésbe hozni, s a halotti prédikáció műfajából levezetni. A halotti prédikációk ugyan hatással voltak a verses búcsúztatókra, de azok nem a XVI-XVII. századi halotti beszédekből önállósultak, mintáik már évszázadokkal korábban készen álltak. Az, hogy a búcsú-formula a prózai halotti prédikációk részévé is vált, az annak a jele, hogy a búcsú rítusát nem lehet kirekeszteni a temetési szertartásból, s nem lehet elhanyagolni a gyászolóknak lejátszódó érzelmi folyamatokat sem. Ahol valamilyen oknál fogva nem tudták megoldani a verses búcsúztatást, ott a közösség igényeinek megfelelően a lelkipásztornak kellett átvállalnia.

A halotti búcsúztató műfajok különböző történeti rétegei egyrészt a falusi kántorok, előénekesek, diktáló emberek XIX-XX. századi kéziratos énekgyűjteményeiben, másrészt a verses-énekes történeteket készítő, előadó históriások ponyvanyomtatványjaiban éltek tovább.

4. A SZERZŐNEK AZ ÉRTEKEZÉS TÁRGYÁVAL ÖSSZEFÜGGŐ PUBLIKÁCIÓI

Tanulmány

1997/98 „Tercelés” Erdőháton. Magyar Egyházzene. V.
157-172. Budapest.

2000 „Diktálás énekek” Vámosoroszi temetkezési hagyományában.
Ethnographia. CXI. 157-176. Budapest.

2004/2005 A hagyomány szerinti diktáló jelene.
Magyar Egyházzene. XII. 239-255. Budapest.

2006-2007 A diktálókönyv. Magyar Egyházzene XIV.
75-104. Budapest.

2008 Tinódi Lantos Sebestyén vitézi siratói. Valóság. LI.
34-61. Budapest. (letölthető: www.valosagonline.hu)

2010 Tinódi Lantos Sebestyén, a literátus műveltségű énekmondó.
Korunk. III. 70-87. Kolozsvár. (letölthető: www.korunk.org)

2009/2010. Az énekdiktálás eredete. Magyar Egyházzene. XVII.
433-454. Budapest.

5. A SZERZŐ TOVÁBBI PUBLIKÁCIÓI

Tanulmány

2001/2002 A passióéneklés a protestáns felekezetek nagyheti liturgiájában. Magyar Egyházzene. IX. 47-60. Budapest.

2008 Karácsony Sándor és a népdalok. Ethnica. XXI. 52-54. Debrecen.

Egyéb publikáció

2005 Magyar Református Egyházak Javainak Tára 7. kötet.
A határontúli református gyülekezetek templomai,
felszerelési tárgyai, könyv-és iratanyaga.
Szerbia-Montenegro. P. Szalay Emőke (szerk.)
Debrecen. (társszerző)

2005 Magyar Református Egyházak Javainak Tára 8. kötet
Horvátországi, Szlovéniai és Burgenlandi Református
Egyház. P. Szalay Emőke (szerk.) Debrecen. (társszerző)

2006 Magyar Református Egyházak Javainak Tára 9. kötet
Ungi Egyházmegye. P. Szalay Emőke (szerk.) Debrecen.
(társszerző)